

ČNK	Český národní korpus – Режим доступу до корпусу: http://ucnk.ff.cuni.cz/
NS1	Nová slova v češtině: slovník neologizmů / kolektiv autorů pod vedením Olgy Martinové. – Vyd. 1. – Praha: Academia, 1998. – 356 s.
NS2	Nová slova v češtině 2: slovník neologizmů / kolektiv autorů pod vedením Olgy Martinové. – Vyd. 1. – Praha: Academia, 2004. – 568 s.
OADE	Oxford Advanced learner's Dictionary of Current English. Sixth edition. Edited by Sally Wehmeier. – New York: Oxford, 2000. – 1422 s.
SSČ	Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky. Zpracoval lexikografický kolektiv Ústavu pro jazyk český Akademie Věd České Republiky. – 4. vydání r. 2005, dotisk 2007. – Praha: Academia, 2007. – 648 s.

Інтернет-сторінки: www.goole.cz, www.centrum.cz; www.seznam.cz.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

експр.	експресивне
англ.	з англійської мови
вulg.	вulgарне
док.	дієслово доконаного виду
З.в.	знахідний відмінок
ком.тех.	комп'ютерні технології
недок.	дієслово недоконаного виду
одн.	однина
ос.	особа

Гальчук І. Ю. (Київ, Україна)

Наголошення іншомовних слів у „Лексиконі” П. Беринди

У статті розглядається акцентуація запозичень у „Лексиконі” П. Беринди в порівнянні з іншими українськими пам'ятками. Визначаються фактори, які впливають на наголошення іншомовної лексики у процесі акцентної адаптації.

Ключові слова: наголос, запозичення, акцентний вплив.

В статье рассматривается акцентуация заимствований в „Лексиконе” П. Беринды в сравнении с другими украинскими памятниками. Определяются факторы, влияющие на ударение иноязычной лексики в процессе акцентной адаптации.

Ключевые слова: ударение, заимствования, акцентное влияние.

The paper discusses the accentuation of borrowings in P. Berynda's „Lexicon” in comparison with other Ukrainian literary monuments. The factors influencing the stress of the borrowed lexical units in the process of adaptation.

Key words: stress, borrowings, accentuation influence are determined.

„Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе”, виданий Памвою Бериндою 1627 р. у Києві, містить близько 7000 словникових статей і поєднує в собі, як зазначає В. В. Німчук, крім перекладного, „елементи тлумачного, енциклопедичного і етимологічного словників” [5, XVII]. У ньому церковнослов'янська лексика перекладається тогочасною українською мовою.

Потреба в такому словникові на той час була великою. „З другої половини XVI ст. до нас дійшов рукописний словник невідомого автора „Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто” [5, XIII], у 1596 р. вийшов „Лексис. Сирьчъ речені я въкратьхъ събранны и из словенскаго я зыка на простый рускій ді я лекть истолкованы” Л. Зизанія, в якому перекладено 1061 церковнослов’янське слово. Обґрунтовуючи актуальність своєї праці, П. Беринда відзначає: „язык славенскій [...] трудности теж (а не тільки грецький. – І. Г.) слов до вырозумѣня темныхъ многи в собѣ маєт, зачим и самаа церков россійскаа многимъ власнымъ сыном в огиду приходит” (Бер., 2) §.

Словник П. Беринди складається з двох частин. Про першу із загальною назвою праці уже сказано. Друга називається „От еврейскаго, греческаго же и латинскаго и от иныхъ языковъ, начинающаея имена свойственная”. По суті, це перший словник іншомовних слів в українській лексикографії, де, як зазначено в назві, крім власних імен, широко представлені загальні назви. До речі, другий словник вийшов у 1906 р. Ним став „Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів” В. Доманицького обсягом близько 1800 слів. У реєстрі П. Беринда подає іншомовні слова українською. Немало їх уживано і при тлумаченні, напр.: *анѳракз*: *карбункулос, камень дорогій нахиталт угля горячого* (Бер., 344). Реєстріве грецьке слово *ἀνθραξ* „гаряче вугілля” тлумачиться через латинське *carbunculus*, що має три значення: „вуглина”, „червоний торф, камінь” і „вид дорогого каменя з червоним блиском, рубін і т. ін.”, а далі вже подано пояснення українською. Цікаво, що реєстріве *анѳракз* не наголошене, що трапляється у словнику дуже рідко. Очевидно, автор не вважав прийнятним для української початковий грецький наголос, але й не наважився проставити інший.

Метою статті є розглянути наголос іншомовних слів у „Лексиконі” П. Беринди в порівнянні з іншими українськими стародруками та виявити особливості акцентуації запозичень у цій праці. Наголос запозиченої лексики в українських пам’ятках XVI — XVII століть ще не був об’єктом окремих акцентологічних досліджень.

Іншомовних слів дуже багато і при перекладі церковнослов’янської лексики в першій частині словника, напр.:

зодчій: *τέκτων, тесля* (Бер., 79);

болница: *шпиталь* (Бер., 14), де наголос не збігається з польським *szpital*, а з німецьким *Spital*, і тому приходиться гадати, чи це слово запозичене з німецької безпосередньо, чи мав місце вплив польських непрямих відмінків, що траплялося рідко, чи відбулося вирівнювання наголошення вже в українській мові під впливом утворень на **-аль** типу *коваль*. П. Беринда

§ При наведенні фактів із стародруків для спрощення орфографії *ç*, *и* передаємо через *у*, *#* – через *я*, *w* – через *о*, *¼* через *пс*, *k* через *кз*; *кs*, *ı* випускаємо, титли розкриваємо, прийменники від іменників пишемо окремо.

вживає його ще раз у другій частині як пояснення до грецизму *носокомія*: *шпиталь* (Бер., 439) з гр. *νοσοκομείον*, зміненним за аналогією до грецизмів на *-ія*, але з наголосом за аналогією до латинізмів, пор. гр. *ἱστορία* та лат. *historia*. Акцентуація слова в інших українських стародруках: *шпиталеv* — род. мн. (Філ., 49/2), на *шпиталь* — зн. мн. (Мог., 946; Гал., 48 зв., 248) указують на повну акцентну адаптацію в українській мові того часу, хоч подекуди ще збережено первісний нерухомий наголос: *шпиталеv* — род. мн. (Єв., 146²). А. Радивилівський подає двічі у різних місцях на *шпиталь* — зн. мн. (Рад., 320, 364) без наголосу, що свідчить про сумнів автора, чи варто пропонувати флексійний наголос. Усі ці фіксації дають нам підстави вважати, що не залежно від того, яким було джерело запозичення: німецьке чи польське, слово *шпиталь* було досить активним у вжитку й тому рано зазнало аналогічного акцентуаційного впливу питомих утворень на *-аль*.

Ще один важливий приклад, як церковнослов'янськи тлумачаться через іншомовні слова: *вѣтій*: *ритор*, *оратор*, *рѣтор*, *орос*, *мудр філософ* (Бер., 40). Річ у тім, що в акцентологічній науці досі немає, прийнятного, на наш погляд, пояснення кінцевого наголосу *філософ*. Саме з таким наголосом послідовно вживається це слово в українських стародруках кінця XVI — першої половини XVII ст., у тому числі в словнику П. Беринди, а також у переважній більшості видань другої половини XVII ст., пор.: *філософ* (Зиз. Л., 4/7; Бер., 113, 461, 469; Мог., 938; Гал., 2 зв.; Синописис, 33 зв.), *філософ* (Єв., 3 — передмова; Євх., 2/3 зв.; Слав., 525; Лим., 132 — двічі), род. *філософа* (Бер., 350; Остр. зб., 47 зв.; Лим., 52 зв., 53; Синописис, 34), *філософа* (Мог., 814), *с філософом* (Лим., 162 — двічі), мн. *філософы* (См. Гер., 7²), род. *філософов* (Остр. зб., 47, 47 зв.; Тріюдь, 811; Лим., 162), *з філософов* (Євх., 2/4), але ні гр. *φιλόσοφος*, ні лат. *philosophus* таких підстав не дають.

Можна було б послатися на вплив твірного *філософія*, яке з таким наголосом під впливом лат. *philosophia*, як правило, фіксують українські пам'ятки, пор.: *філософія* (Зиз. Л., 4/7) *філософія* (Бер., 45, 469; Гал., 2 зв.), род. *філософїи* (Остр. зб., 38, 38 зв.) тощо, але у своїй граматиці М. Смотрицький подає *філософія* (См. Мел., 2/1 зв.) з гр. *φιλοσοφία* і *філософ* (См. Мел., 1/8 зв.). І. Огієнко, вказуючи на грецьке джерело запозичення, рекомендує подвійний наголос *філософ*, *філософа* у зв'язку з давньою традицією, але не пояснює витоків такого наголошення [6, 436]. В іншому виданні вчений зазначає: „Але немало складених слів мають наголос на сполучнім голоснім *о* чи *е*. [...] Деякі чужі слова, особливо на -граф, -лог: зоолог, астролог, філолог, картограф, літограф, астроном, філософ і т. ін., хоч ці слова часто вимовляють і за вимовою французькою, цебто з наголосом на кінцевому складі [4, 123].

Л. А. Булахівський вважав, що в російській мові наголос *філософ* німецький, і він певний час вживався замість грецького [2, 44.]. О. В. Суперанська вказує, що німецьке *Philosoph* повторює французьке *philosophe*. „Через це варіант *філософ* варто, очевидно, вважати таким, що виник у зв'язку з перебудовою запозиченої лексики на західний

(французький лад)” [7, 121]. Л. А. Булаховський і сам, аналізуючи російський літературний наголос, відзначає, що такі відхилення в наголосенні іншомовних слів ближче до французької акцентуації [1, 483].

Отже, акцентологи, в принципі, сходяться на тому, що і в українській, і російській мові кінцевий наголос у цьому слові постав під впливом французької. Можна було б з цим погодитися стосовно XVIII — XX століть, адже саме цей період в історії російської акцентуації досліджували вчені. Однак ідеться про кінець XVI — XVII ст., коли вплив французької мови на українську і на російську — тим більше був незначним. Повністю його відкидати не варто, оскільки окремі галліцизми в цей час, за нашими спостереженнями, могли потрапляти в українську безпосередньо, поза польською мовою. Але це стосується галліцизмів. Що ж до грецизмів і латинізмів, то на них французький акцентний вплив не міг у ту пору розповсюджуватися, бо, по-перше, самі автори тогочасних словників і граматик указують, з яких мов безпосередньо вони черпали матеріал, а по-друге, якраз класичні мови, а не французька використовувалися в навчальному процесі на теренах України.

Очевидно, варто уважно поставитися до фіксації слова грецькою мовою П. Бериндою: *φιλοσόφ* (Бер., 40) (у його словнику на місці грецьких σ і ς послідовно вживається латинське *s*, напр.: *благостыня*: [...] *χρησότις* (Бер., 10). Мабуть, все-таки тоді побутував такий грецький наголос в усному і, можливо, писемному мовленні. Давній кінцевий наголос запозичень на **-граф**, **-лог**, про який висловлювався І. Огієнко, також, на нашу думку, має нефранцузьке походження. Скажімо, слова *апограф* (Бер., 361) з гр. *απογραφή*, *апографон* (Бер., 318) з гр. *απόγραφον*, *астролог* (Бер., 68, 356) з гр. *αστρο-λόγος*, *астроном* (Євх., 3/1 — двічі) з гр. *αστρο-νόμος* (у П. Беринди слово відсутнє, але є твірне *астрономія* (Бер., 356) з гр. *αστρονομία*), *зоограф* (Бер., 405) з гр. *ζωο-γράφος* тощо, але *філолог* (Бер., 469), де наголос відмінний від гр. *φιλό-λόγος*, як і лат. *philōlogus*, і, очевидно, постав за аналогією поданих вище утворень. Про те, що перша половина була періодом активної адаптації подібних утворень і конкуренції в них наголосу класичних мов, свідчать також ілюстрації *теолог*: *богослов* (Бер., 411) з лат. *theōlogus*, тоді як *теолог* (Євх., 2/3), відбиває гр. *θεο-λόγος*.

Відтягнення наголосу на попередній склад у словах типу *філософ* відбулося, на наш погляд, не як повернення до джерел, а під впливом польської мови. Це добре демонструє „Огородок” А. Радивилівського, пор.: *филіозоф* (Рад., 764, 1119), *філозоф* (Рад., 176), *філозоф* (Рад., 234, 677), *филозоф* (Рад., 329, 399, 691), *філіозоф* (Рад., 930 — тричі), *филіозоф* (Рад., 868), *филіозоф* (Рад., 822, 1005), *философ* (Рад., 392), *філіозоф* (Рад., 398, 404, 995), род. *филіозофа* (Рад., 750, 764, 930, 1005), дав. *филозофу* (Рад., 46), *філозофови* (Рад., 90) та ін. з наголосом на складі **-зо-** в непрямих відмінках однини і множині. Фонологічне оформлення та акцентуація в окремих випадках у називному однини на другому від кінця складі свідчить про вплив

п. *filozof*, пор. ще *філософ* (Желех., II, 1028) невідомо з яких причин (може, помилково) з варіантним наголосом на першому складі.

Запозиченої лексики (в основному це грецизми, латинізми і полонізми) у словнику П. Беринди дуже багато. Оскільки практично весь лексичний матеріал у ньому акцентований, то Словник є дуже цінним для історичної акцентології, зокрема і для дослідження історії наголосу іншомовних слів в українській мові.

Мова „Лексикона”, як підкреслює В. В. Німчук, тогочасна українська [5, XX]. Однак, треба мати на увазі, що це літературна, але не кодифікована мова. Звичайно, з початком книгодрукування в Україні норми як для церковнослов'янської, так і для української мови існували, і їх у стародруках намагались дотримуватися. На кінець першої чверті XVII ст., часу виходу Словника, більшою нормативністю відзначалася граматика, меншою фонетика, що проявлялося, зокрема, у сплутуванні *и*, *і* та *h*, непослідовності чергувань голосних тощо. Те саме стосується акцентуації. Струнка праслов'янська акцентуаційна система уже була розбита аналогійними процесами в наголошенні, тенденціями до розрізнення за допомогою наголосу форм однини та множини, а також, як вважав І. Огієнко, іншомовними наголосовими впливами [4, 17 — 23]. Тому, досліджуючи наголос „Лексикона” П. Беринди враховуємо, що тут можливий акцентний різнобій, хитання наголошення в окремих групах лексики. Стосовно наголошення іншомовних слів, то перш за все зважаємо на активний процес їхньої адаптації в тогочасній українській мові. Нашим завданням є якраз виявити напрями та інтенсивність акцентних змін запозичених слів у порівнянні з їхньою акцентуацією в мові-джерелі.

Л. А. Булаховський, розглядаючи акцентуацію іншомовних слів у російській мові, відзначав, що запозичення, як правило, зберігають у східнослов'янських мовах наголос мови-джерела, але й зважав на можливі зміни через вплив посередника [3, 8]. Учений рідко звертався до історичних джерел, однак ілюстративним матеріалом зі словника П. Беринди він послуговувався. І все ж залучення ширшого матеріалу до аналізу наголошення іншомовних слів дозволяє нам уточнити висновок Л.А. Булаховського. Що стосується наголосу при перейманні слів, то, дійсно, майже всі вони входили в українську мову, зберігаючи акцентування початкової форми мови-джерела у всіх відмінкових формах. При цьому часто спостерігаємо конкуренцію між грецьким і латинським наголошеннями, оскільки ті самі слова могли залучатися до різних писемних пам'яток як з однієї мови, так і іншої. Словник П. Беринди дуже часто відбиває первісний грецький наголос іншомовних слів, тоді як інші стародруки його вже не фіксують, напр.: *акадѣміа* (Бер., 336) з гр. *Ακαδημία*, але *академіа* (Тріодь, 8 — нenum.), що ближче до лат. *Acādētia*, далі послідовно *академія* (Желех., I, 3; ОСУМ, I, 30), *аллѣгоріа* (Бер., 339) з гр. *ἀλληγορία*, далі в українській мові наголос тільки латинський: *аллегорія* (Ум., I, 4) *алегорія* (ОСУМ, I, 33) з лат. *allegoria* тощо. Це пояснюється тим, що лексикограф черпав матеріал безпосередньо з грецьких акцентованих літературних джерел.

Наголошення *банкєт* (Бер., 305) з нім. *Bankett* чи фр. *banguet, декрет* (Бер., 240, 282 — двічі) з лат. *dēcrētum, ресєстр* (Бер., 291) з слат. *regestrum* виразно засвідчує польський акцентний слід. Водночас хитання наголосу в полонізмах *жолнѣр* (Бер., 464) і *жолнѣре* (Бер., 25), *мєшканє* (Бер., 66 — двічі, 67) і *мєшканє* (Бер., 218, 180) указує в першому випадку, очевидно, на вплив наголошення польських непрямих відмінків, пор. (крім уже поданих): *жолнѣр* (Гал., 63, 71) і *жолнѣр* (Єв., 71, 112²) але *жолнѣра* — зн. (Єв., 66 зв.), мн.: *жолнѣры* (Єв., 217 зв.²), *жолнѣре* (Єв., 102²; Бер., 304; Гал., 4 зв.), *жолнѣровє* (Єв., 49, 99), *жолнѣров* — род. (Єв., 80²; Гал., 75), *жолнѣром* — дав. (Єв., 43; Бер., 353; Гал., 113 зв.), з *жолнѣрами* (Гал., 114), що був підкріплений початком уніфікації наголошення іменників на **-ир, -ір** (*герцир* (Бер., 297), *панцир* (Бер., 16), *ширмѣр* (Бер., 161), розбитої потім новими надходженнями, а в другому — акцентна перебудова в слові, на наш погляд, пов'язана із впливом дієслівного наголошення *мєшкаю* (Бер., 67), пор.: *мєшканє* — зн. (Гал., 2 — двічі) і *мєшкаєт, мєшкали* (Гал., 83 зв.), в *мєшканцы* (Філ., 40/4 зв.) і *мєшкаючих* (Філ., 10/3 зв.). Хитання наголошення в цьому слові спостерігається в багатьох стародруках, напр.: на *мєшканє* (Остр. зб., 20 зв.) і *ку мєшканью* (Остр. зб., 33²), але дехто з авторів, очевидно, цілеспрямовано уніфікує наголоскування лексеми, напр.: *житіє: мєшканє, жилицє: мєшканє, живот: мєшканє* (Зиз. Л., 2/5), *селєніє: мєшканє* (Зиз. Л., 4/5).

Отже, акцентуація іншомовних слів у „Лексиконі” П. Беринди має такі особливості:

1. Наголошення запозичень у Словнику суттєво не відрізняється від інших стародруків кінця XVI — XVII століть. Однак лексикограф частіше, ніж автори суто конфесійних, полемістичних, моралізаторсько-повчальних, історико-пізнавальних, поетичних різного змісту творів уживає іншомовні слова з наголосом мови-джерела. Те саме стосується й інших давніх українських словників і граматик. Це пояснюється тим, що їхні автори залучали до своїх видань ілюстративний матеріал безпосередньо з класичних мов.

2. Якщо наголос слів у грецькій і латинській відмінний, то П. Беринда, за нашими спостереженнями, частіше використовував латинський. Очевидно, тому, що латинська мова вже тоді була поширенішою і частіше використовувалася в освітніх та культурних цілях, до чого спричинювалася й література латиною, поширена в Польщі.

3. Запозичення з інших західноєвропейських мов у Словнику рідкісні й у них переважає польський наголос, що свідчить про польську як посередника у їхньому перейманні.

4. Польська лексика досить широко представлена в „Лексиконі”, а її наголос у цей час уже перебував в активній фазі адаптації до українських акцентних законів та тенденцій, відбувалася уніфікація наголошення з українськими словами, що мали ідентичні або близькі кінцеві компоненти. Тому ні в давніх пам'ятках, ні, тим більше, у сучасній українській мові наголос іншомовних слів не можна однозначно прив'язувати до джерел запозичення чи впливу можливих посередників.

